

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.3.74>

Я. Б. Яцишин

здобувач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0007-4399-9052

ВІД JUS ДО LEX: ЦІННІСНІ ЗАСАДИ Й ІНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

У статті всебічно досліджується сутність та аксіологічний зміст принципу верховенства права в сучасній Україні, його місце в системі базових правових цінностей та значення для забезпечення стійкого балансу між публічними інтересами й індивідуальними правами та свободами. Обґрунтовується, що верховенство права є не лише формально-юридичним орієнтиром, а насамперед фундаментальною основою демократичної та соціальної правової держави, що передбачає пріоритет природних і невід'ємних прав людини над позитивним правом, а також встановлює межі для свавільних дій державної влади. Автори підкреслюють важливість розмежування понять *jus* і *lex*, акцентуючи, що норма набуває статусу закону у правовому сенсі лише тоді, коли відповідає вимогам справедливості, гідності та рівності. Розкриваються основні наукові підходи до тлумачення верховенства права – процесуальний (формальний) і матеріальний (змістовий), а також їх синкретичне поєднання, що розглядається як найбільш ефективна модель для українського правопорядку. Окрема увага приділена інституційним гарантіям цього принципу: ролі Конституційного Суду України, Верховного Суду та впливу практики Європейського суду з прав людини на формування правозастосовної традиції. Наголошено, що імплементація стандартів верховенства права у правотворчу та правозастосовну діяльність сприяє зміцненню довіри суспільства до державних інституцій і забезпечує реальний захист прав людини. Особливо підкреслено значення верховенства права в умовах воєнного стану та загальних кризових викликів: саме воно слугує запобіжником свавілля, підтримує стабільність правопорядку й виступає гарантією збереження демократичної перспективи української держави, орієнтованої на інтеграцію до європейського правового простору.

Ключові слова: верховенство права, правова держава, природне право, *jus* і *lex*, аксіологічний підхід, справедливість, пропорційність, права людини, соціальний консенсус, легальність і легітимність, Конституційний Суд України, Верховний Суд, ЄСПЛ, воєнний стан.

Актуальність теми. Актуальність дослідження обумовлена тим, що вітчизняна правова система перебуває на етапі пошуку ефективних механізмів гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Це передбачає не лише формальне закріплення верховенства права у Конституції та законах, а й наповнення цього принципу реальним змістом у правотворчості та правозастосуванні. Важливого значення набуває аксіологічний аспект: верховенство права розглядається не лише як юридична вимога,

а й як відображення справедливості, свободи, рівності та гідності людини.

З огляду на це, дослідження ціннісних засад і інституційних гарантій верховенства права є необхідною умовою для побудови демократичної, соціальної та правової держави. Воно дозволяє з'ясувати, яким чином поєднуються природне право та позитивне законодавство (*jus* і *lex*), як формується баланс між суспільними інтересами і правами особи, а також які інституції забезпечують реалізацію цього принципу в сучасних українських реаліях.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексне теоретичне й практичне обґрунтування ціннісних засад та інституційних гарантій верховенства права, з'ясування їх ролі у забезпеченні балансу між суспільними інтересами та правами особи, а також визначення шляхів гармонізації національної правової системи України з європейськими стандартами демократичного правопорядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність дослідження переходу від *jus* до *lex* у площині верховенства права підтверджується тим, що ця проблема перебуває в центрі уваги сучасної української правової науки та практики. Незважаючи на наявність значних теоретичних і прикладних напрацювань, низка питань усе ще залишається відкритою. Це зумовлює потребу у глибшому аналізі аксіологічних засад верховенства права та вдосконаленні інституційних механізмів, спроможних гарантувати його дієву реалізацію в національній правовій системі.

Результати дослідження. Усвідомлення необхідності імплементації принципу верховенства права – як у суспільно-політичне життя, так і в юридичну практику – відбувається через втілення його ціннісних складових: справедливості, рівності, свободи, невід'ємних прав людини, а також через чітке розмежування понять права і закону.

У концептуальному вимірі верховенство права покликане обмежувати свавілля публічної влади щодо суспільства та окремої особи. Межі такого свавілля встановлює або суд (через правозастосування і конституційний контроль), або правові принципи та норми, що можуть і мають бути застосовані судом. Різні історичні траєкторії становлення цієї системи (англійська – через судове формування конституційності та пряме застосування прав людини; континентальна – через установчу владу народу й писану конституцію) не змінюють її змісту й ціннісної спрямованості.

Цінності, що лежать в основі верховенства права, мають аксіологічну природу, завдяки чому не втрачають актуальності. Ще римські юристи розрізняли *jus* і *lex*

та наполягали, що в разі їх розходження закон (*lex*) має бути приведений у відповідність до права (*jus*) [1, с. 8]. Саме це і стверджує принцип верховенства права: він відображає випереджальний розвиток природних (суб'єктивних) прав людини порівняно з еволюцією позитивного права і правової системи загалом; природні права мають «вести» за собою законодавство.

У сучасних умовах це означає, що закон не може існувати як самодостатня формальна конструкція, відірвана від суспільних уявлень про справедливість і гідність людини. Норми, які суперечать природному праву, позбавляються легітимності навіть за умови їхньої формальної чинності. Таким чином, верховенство права стає своєрідним містком між правосвідомістю суспільства та нормативною системою: воно вимагає, аби закони відображали базові гуманістичні цінності, закріплені у конституції та міжнародних актах про права людини.

Більше того, аксіологічний зміст верховенства права формує не лише основу для законотворчості, але й критерій оцінки правозастосування. Суд, застосовуючи закон, має орієнтуватися не лише на його буквальний текст, а й на ціннісні засади – справедливість, пропорційність, рівність, гуманізм. Такий підхід унеможливорює свавілля з боку держави й забезпечує, щоб позитивне право не відставало від моральних і правових очікувань суспільства. У такий спосіб принцип верховенства права перетворюється на ключовий інструмент гармонізації відносин між особою та державою, слугуючи запорукою стабільності, легітимності та демократичного розвитку.

Як одна з визначальних ознак соціальної правової держави, верховенство права означає підпорядкування державної влади праву, а також визнання основних прав людини та соціальної безпеки змістом свободи, що ґрунтується на законах, ухвалених і змінених у законний спосіб. Отже, специфічною ознакою такої держави є відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство [2, с. 94]. Верховенство права виступає не лише формально-юридичним принципом, а й фундаментальною аксіологічною осно-

вою функціонування держави. Його сутність полягає у тому, що державна влада не є самодостатньою, а завжди перебуває у межах, визначених правом, яке втілює загальнолюдські цінності та природні права людини. Саме тому відповідність закону праву є критерієм, що відрізняє правову державу від авторитарних або формально-легальних систем, де «законність» може існувати без справедливості.

У найглибшому сенсі верховенство права означає наявність соціального консенсусу щодо справедливості законів, які мають обмежувати поведінку правителя: сувереном є право, а влада легітимна лише доти, доки вона ґрунтується на праві, а не на свавільних політичних рішеннях [3, с. 74]. Це створює своєрідний «контракт довіри» між державою і суспільством: громадяни погоджуються підкорятися законам лише тоді, коли вони відповідають їхнім уявленням про справедливість, гідність і рівність. Якщо ж закони втрачають цю якість, вони перестають виконувати інтегративну функцію та стають джерелом делегітимізації влади. Тому, верховенство права можна розглядати як універсальний індикатор демократичності держави: воно одночасно обмежує публічну владу, гарантує реалізацію прав людини і створює умови для довгострокової соціальної стабільності. У цьому сенсі воно є не лише принципом конституційного ладу, а й практичним критерієм оцінки справедливості державної політики.

Доктринально верховенство права інтерпретується як один із базових виявів принципу справедливості, яка надає йому аксіологічного підґрунтя. У сучасній правовій думці (зокрема в Загальній декларації прав людини 1948 р.) [4] верховенство права розглядається також як запобіжник від ситуацій, коли особа позбавляється можливості мирно захищати свої права і змушена апелювати до крайніх форм спротиву. Тим самим верховенство права гарантує еволюційний розвиток держави й суспільства, мінімізує радикальні загрози безпеці, утримує владу від свавілля та забезпечує справедливе судочинство й гуманність кримінального права.

У сучасній науковій літературі існує значна кількість визначень поняття «вер-

ховенство права», які по-різному розкривають його сутність і зміст. Попри різноманітність підходів, більшість з них зводяться до двох базових концепцій – процесуальної (формальної) та матеріальної (змістової). Такий поділ можна вважати усталеним стандартом у правовій теорії. Головна відмінність між ними полягає в тому, що процесуальні концепції акцентують увагу на джерелах і формах законності, досліджуючи формальні характеристики принципу верховенства права, тоді як матеріальні концепції зосереджуються також і на змісті закону, який повинен відповідати правовим та моральним засадам [5, с. 106].

Процесуальні (формальні) теорії визначають верховенство права як здійснення владних повноважень винятково на основі закону. У такому підході закон постає основним інструментом урядової діяльності. Проте це визначення нерідко піддається обґрунтованій критиці, адже формальне урядування через закон ще не гарантує достатнього обмеження державної влади, що є ключовою умовою для реалізації принципу верховенства права. У цьому контексті важливою є концепція формальної законності, яка отримала найбільший розвиток у працях англо-американських юристів. Вона пов'язує верховенство права з існуванням закону, здатного спрямовувати поведінку громадян. Для цього закон повинен бути загальним, чітким, зрозумілим і передбачуваним.

Матеріальні (змістові) концепції, на відміну від формальних, виходять з того, що верховенство права неможливо забезпечити без урахування змістовних критеріїв, зокрема прав і свобод людини. Вони поєднують елементи формального підходу з вимогами морального й правового характеру. Найбільш поширеною є концепція, яка визначає верховенство права як ідеал правління, заснованого на повазі до гідності людини та забезпеченні прав людини. Прихильники цієї теорії стверджують, що права індивіда є природними – вони не даруються державою чи конституціями, а належать людині від народження як члену моральної й соціальної спільноти.

Звідси випливає, що закони мають не створювати ці права, а визнавати їх і забез-

печувати механізми їх захисту. Особливо яскраво цей підхід реалізований у правопорядку Німеччини, де гідність людини проголошена основою всієї конституційної системи і центральним елементом усіх інших прав. Тут матеріальне розуміння верховенства права включає також соціальні права, зокрема право на соціальне забезпечення. Таким чином, класичне ліберальне тлумачення, яке зосереджувалося лише на обмеженні влади та гарантуванні «негативної» свободи індивіда, доповнюється ідеями соціальної рівності, подолання бідності та гарантування гідних умов життя. Це розширене розуміння верховенства права логічно впливає з концепції держави загального добробуту [6, с. 42].

На наше переконання, саме поєднання формальних і матеріальних концепцій дозволяє найбільш повно розкрити зміст верховенства права. Формальні критерії (чіткість і передбачуваність закону, процедурна правильність його ухвалення) забезпечують стабільність та упорядкованість системи, тоді як матеріальні – наповнюють її гуманістичним змістом, орієнтованим на гідність та права людини. І лише у такому комплексному розумінні верховенство права може стати справжнім фундаментом демократичної, соціальної та правової держави, де закони відповідають не лише букві, а й духу справедливості.

Узгоджуючись із цим, верховенство права зумовлює інші принципи: підпорядкування закону держави та її органів; невід'ємність прав людини (на життя, свободу, недоторканність); усвідомлення, що свобода не є абсолютною і допускає пропорційні, законні обмеження; субординацію нормативних актів правам людини [7, с. 186].

Українські науковці наполягають: верховенство права існує не лише у тексті норм, а й у правосвідомості як уособлення справедливості, рівності та свободи; держава залежна від права, яке обмежує її владу [8, с. 44; 9, с. 139]. Відтак «верховенство права» не тотожне «верховенству закону»: останнє можливе лише щодо правового закону; не кожен ухвалений закон є правовим [10, с. 141-142]. Ідея природного права – невіддільних від

людини свобод, які ніхто не «надає» і не може відібрати – становить серцевину верховенства права [11, с. 85; 12, с. 35; 13, с. 3, 76; 14, с. 376].

Погоджуючись з українськими науковцями, варто наголосити: верховенство права – це передусім елемент правосвідомості, що втілює суспільний консенсус щодо справедливості. На відміну від «верховенства закону», яке може бути зведене до механічного підкорення нормативним приписам, верховенство права вимагає, аби закон мав внутрішню правову якість, відповідав природним правам людини та загальнолюдським цінностям. Закон, який суперечить цим засадам, може бути формально чинним, але не буде правовим у змістовному сенсі. Саме тут проявляється відмінність між легальністю та легітимністю: формальна законність ще не гарантує справедливості, а отже, не забезпечує довіри суспільства до держави.

У нашому розумінні, ідея природного права становить ядро верховенства права, адже саме невід'ємні права людини задають орієнтири для правотворчості та правозастосування. Вони «ведуть» за собою законодавство, утримуючи його від перетворення на інструмент свавілля. Тому верховенство права – це не лише контроль за владою, а й гарантія того, що суспільний розвиток буде відбуватися в координатах гуманізму, справедливості та рівності.

Конституція України (статті 1 і 8) [15] закріплює фундаментальну ідею, відповідно до якої Україна є правовою державою, що функціонує на основі принципу верховенства права. Це означає, що вся система державної влади підпорядковується праву, а людина, її права та свободи визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції). Верховенство права у цьому контексті є не лише декларативною нормою, а системоутворюючим принципом конституційного ладу, який визначає зміст і спрямованість діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Для реального функціонування принципу верховенства права необхідні дієві інституційні механізми його захисту. В Україні їх забезпечує: Конституційний

Суд України, який тлумачить і застосовує принцип верховенства права як критерій конституційності законів. У своїх рішеннях Суд наголошує на зв'язку верховенства права з ідеями справедливості, свободи й людської гідності. Верховний Суд, який у своїй практиці систематично застосовує принцип пропорційності, принцип правової визначеності та вимоги «справедливого балансу» між правами людини й суспільними інтересами. Європейський суд з прав людини, рішення якого для України є обов'язковими, формує стандарти справедливого судочинства та захисту прав людини, інтегруючи їх у національне право.

Інституційні гарантії верховенства права передбачають не лише контроль за законодавством, а й забезпечення незалежності судової влади, рівного доступу до правосуддя, прозорих процедур та ефективного виконання судових рішень.

Особливого значення верховенство права набуває у воєнний час. Попри об'єктивні труднощі реалізації, саме воно допомагає зберігати легітимність влади, забезпечувати правову передбачуваність, стримувати свавілля, гарантувати доступ до правосуддя, рівність та повагу до прав людини. Дослідження свідчать, що високоякісне верховенство права знижує ймовірність внутрішніх збройних конфліктів і забезпечує мир через інструменти правового вирішення спорів та належне урядування. У таких умовах верховенство права виступає не лише юридичним принципом, а й ціннісною основою відновлення державності та суспільної довіри.

Висновки. Отож, підсумовуючи, відзначимо, що багатоманіття підходів до дефініювання верховенства права відображає його складну, багатовимірну природу та водночас – незмінну актуальність для демократичного розвитку. Попри відсутність «єдиного» визначення, консенсусною залишається ідея зв'язаності держави правами людини, юридичної рівності перед законом і вимоги, щоб закон відображав положення природного права. У цій конструкції незалежне правосуддя – ключова умова: ефективне розслідування, справедливий процес і виконання рішень забезпечують реальність (а

не декларативність) верховенства права; дії органів влади мають залишатися в межах компетенції і під контролем судів, а суди – неухильно дотримуватися процесуальних гарантій. Саме так верховенство права переходить зі сфери гасел у сферу дієвої практики, стаючи критерієм оцінки якості державного управління та зрілості правової культури.

Список використаної літератури:

1. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект). *Право України*. 2005. № 5. С. 7-11.
2. Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність держави перед особою. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні. За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. Київ.: Юрид. думка, 2007. С. 90-123.
3. Татарінова А. В., Сябренко В. В. Верховенство права як основоположний принцип правової держави. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2021. №4. С. 73-76.
4. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
5. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія: пер. з англ А. Іващенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2007. 208 с.
6. Погребняк С.П. Основні вимоги, що впливають з принципу верховенства права. *Вісник Академії правових наук України*. 2019. № 4. С. 41-53.
7. Чепульченко Т.О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 2. С. 185-188.
8. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
9. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Львів: Край, 2007.
11. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право*. 2006. №1. С. 85-90.

12. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Верховенство права: питання теорії та практики* : збірник матеріалів доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції. 2006. № 1. С. 3-9.
13. Шемшученко Ю.С. Вибране. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2005. 529 с.
14. Максимов С.І. Лекція професора С. Максимова : Вступ до курсу «Філософія права». *Право України*. 2011. №8. С. 373-386.
15. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

Yatsyshyn Ya. B. From jus to lex: value principles and institutional guarantees of the rule of law

The article provides a comprehensive study of the essence and axiological content of the rule of law in contemporary Ukraine, its place within the system of fundamental legal values, and its importance for maintaining a sustainable balance between public interests and individual rights and freedoms. It substantiates that the rule of law is not merely a formal-legal guideline but, above all, a fundamental foundation of a democratic and social state governed by law, which presupposes the primacy of natural and inalienable human rights over positive law and sets limits on arbitrary actions of state authorities. The authors emphasize the importance of distinguishing between jus and lex, noting that a norm acquires the status of law in the true legal sense only when it meets the requirements of justice, dignity, and equality. The paper outlines the main scholarly approaches to interpreting the rule of law – procedural (formal) and substantive (material) – as well as their synthetic combination, regarded as the most effective model for Ukraine’s legal order. Special attention is paid to the institutional guarantees of this principle: the role of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, and the influence of the European Court of Human Rights on shaping law-enforcement traditions. It is stressed that the implementation of rule of law standards in lawmaking and law enforcement fosters public trust in state institutions and ensures genuine protection of human rights. Particular emphasis is placed on the significance of the rule of law during martial law and other crisis conditions: it serves as a safeguard against arbitrariness, supports the stability of the legal order, and guarantees the preservation of Ukraine’s democratic prospects, oriented toward integration into the European legal space.

Key words: rule of law, rule of law, natural law, jus and lex, axiological approach, justice, proportionality, human rights, social consensus, legality and legitimacy, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court, ECHR, martial law.